

ZPRÁVY A SDĚLENÍ

VÝZKUM NÁZORŮ NA NÁMĚSTÍ

Mimo jiné přispěly události a důsledky 17. listopadu 1989 k nebyvalému odkrytí *sociálních významů* městských ulic a náměstí. V kulturně společenské rovině se díky uvolnění předchozích administrativních omezení městské prostory proměnily a ožily zcela svobodnými, nikým neorganizovanými a nekontrolovanými vystoupeními hudebníků a zpěváků. Spolu s nimi se zde zabydleli prodavači uměleckých předmětů, knih a časopisů, často jinde nedostupných.

Zejména po lednu 1991 zrostl také význam ekonomický. Přímo na ulicích a náměstích, tedy mimo obvyklou obchodní síť, se prodává a nakupuje nejrůznější zboží, včetně potravin. Z pohledu hygieniků je to víc než problematické, avšak zájem zákazníků je díky nižším cenám oproti obchodům značný. Tedy konkretizace tržních mechanismů doslova na samotném trhu.

Avšak snad nejpodstatnější proměna nastala ve významu politickém. Na ulicích a náměstích se v listopadu a prosinci 1989 širší veřejnosti představila nastupující politická garnitura. Do té doby málo známí, oficiální propagandou zatracovaní disidenti se rázem dostali do klíčových postavení ve společnosti — do presidentských, premiérských, ministerských, poslancevých funkcí.

Politický význam polistopadových demonstrací se posléze projevil v nově pojaté svobodě shromažďování, dnes tak hojně využívané nejrůznějšími stranami a hnutími téměř při každé sebemenší příležitosti. Právě tyto skutečnosti přivedly brněnskou pobočku Institutu pro výzkum veřejného mínění k tomu, že začala na počátku roku 1991 věnovat pozornost shromážděním (demonstracím a manifestacím) na zdejších náměstích, příznačně nazvaném Svobody. Jednalo se hlavně o akce organizované HSD-SMS s cílem prosadit samosprávnost Moravy a Slezska. Právě oni používali nepochybně pro zvýšení závažnosti označení *demonstrace*.

Zkušenosti

Vycházíme ze zkušeností získaných při čtyřech vlastních výzkumech a minimálně dvou orientačních zúčastněných pozorováních. Ani v případě výzkumů na náměstích nepovažujeme za klíčové *technické otázky*, jako jsou kupříkladu výběr vzorku, vymezení základního souboru atp., i když i ony stávají v tomto případě před sociologický výzkum poněkud méně běžné situace.

Vezmeme si třeba základní otázku, jak zjistit počet účastníků. Že ani to není nic jednoduchého, dokazují naše praktické zkušenosti. První tři demonstrace za Moravu a Slezsko se konaly vždy v sobotu v dopoledních hodinách. Začínaly v 10 hodin

a končily po více než dvou hodinách. Další akce se potom konaly ve všední den v odpoledních hodinách. V obou případech však vždy ve špičce, kdy lidé nakupují, spěchají domů apod. Ale i ti, kteří přišli na náměstí Svobody vysloveně jen kvůli demonstraci, tam mnohdy nevydrželi po celou dobu. Zvláště při nepříznivějším počasí v lednu či únoru. Navíc místo konání, brněnské náměstí Svobody, je přímo v centru města a představuje frekventovaný, do mnoha ulic a průchodů otevřený prostor.

Je tedy velice diskutabilní, koho vlastně počítat k účastníkům demonstrace. Počet všech, kteří se v daném okamžiku (natož intervalu) na náměstí nacházejí, je v tomto případě značně nadhodnocující. Mezi procházejícími jsou však i tací, které program (projevy, případně hudba) na pódiu zaujme natolik, že se zastaví a pokud mají čas, sledují. Nám však šlo hlavně o ty, kteří se dostavili vyloženě kvůli demonstraci.

Počítání jsme prováděli v okamžiku maximálního zaplnění náměstí, zpravidla po hodině od stanoveného začátku. Tazatelé sečítali ve svých sektorech a ještě jsme si nechali pořídít z nadhledu panoramatickou fotografii. Účast jsme potom odhadovali na základě porovnání takto získaných údajů.

Rozhovory

Základním úkolem speciálně instruovaných tazatelů ovšem nebylo počítání účastníků, nýbrž zúčastněné pozorování jejich chování a reakcí, ale hlavně provádění záměrných, standardizovaných rozhovorů. Tu a tam se rozšířily do výpovědí o dalších problémech Moravy a Slezska, doplňujících naše poznatky o nové souvislosti a významy. Rozsah dotazů jsme se totiž s ohledem na charakter situace (demonstrace) snažili záměrně omezit na 15 až 20 otázek.

Obavy z nebezpečnosti realizace sociologických rozhovorů ve shromážděních, označovaných některými sdělovacími prostředky za nacionalistické, nepostrádajících fašizující momenty apod., se v našem případě našťastě nesplnily. V mnohém bylo možné se opřít o zkušenosti z koncertů a tanečních zábav rockových skupin, především metalových a punkových.

Tedy podobně jako u jiných sociologických výzkumů také v případě demonstrací na náměstí lze za prvořadý problém považovat otázku *obsahového zaměření*. Náležitě si uvědomit, co vlastně chceme zkoumat a o k se potřebujeme od respondentů dovědět. V zásadě si lze představit tři možné přístupy:

1. Využít shromážděných občanů jako jistého *uzorku*, kterého se mohou ptát na cokoli, včetně věcí souvisejících s důvodem demonstrace volně nebo dokonce vůbec ne. Je zde jistá analogie s dotazováním dejme tomu návštěvníků určitých výstav, festivalů, představení. Tito lidé se stávají sociologicky zajímavými už faktem, že se něčeho zúčastňují, někam přišli atd. Proč bych se tedy takto nevšedních lidí nemohl ptát dejme tomu, jak hodnotí situaci na trhu, zda sledují sdělovací prostředky atp.

2. Využít *druhotné příbuznosti* s účastníky jiných shromáždění a demonstrací pro vzájemnou komparaci. Takto jsme se například ptali v březnu na dvou akcích v Brně, jak se sami demonstrující na náměstí dívají a hodnotí napadení presidenta Václava Havla 14. března 1991 na náměstí SNP v Bratislavě.

3. Věnovat se *tematice, kvůli níž se shromáždění koná* — tedy v našem případě otázkám státoprávního a územněsprávního uspořádání Moravy a Slezska.

Oproti původním představám nakonec nebyl při výzkumech na náměstí problém navázat kontakt a realizovat rozhovory. Počet odmítnutí byl prakticky nulový. Demonstrující se přišli vlastně *vyjádřit* a evidentně se chtěli projevit nejen chováním, ale také verbálně.

Stačilo nám představit se, uvést instituci a o co nám jde. Respondenti byli dokonce ochotni hovořit i během programu na pódiu. Málodky ho považovali za natolik závažný, aby kvůli němu započatý rozhovor přerušili nebo dokonce odmítli. Kontakt byl velice bezprostřední. Panovala značná důvěra, nikdy nebyly vyžadovány doklady nebo potvrzení o příslušnosti k Institutu pro výzkum veřejného mínění.

Zatímco vztah s respondenty byl bezproblémový, podstatně horší to občas bývalo

s reakcemi okolí. Ani ne snad z důvodů, že by je náš rozhovor rušil ve sledování programu, jako hlavně z neváživosti k někomu, kdo zúčastněné zpovídá. Tak se objevovaly výroky jak na respondenta, tak i tazatele: Nic mu nefikej! Co má tady co dělat! Ukázal ti nějaký průkaz? Kdoví, pro koho to zjišťuje! Atd., atd. Důvěra respondentů však byla taková, že sami horlivce uklidňovali a bez problémů rozhovor dokončili.

Rozhovory jsme začínali asi půl hodiny před začátkem manifestace přímo v epicentru. Zpravidla v blízkosti před tribunou se totiž již v té době začínaly formovat hloučky nejvěrnějších a nejaktivnějších přívrženců. V té době ještě mívají vlajky svěšené a transparenty na zemi, hlavně však nebývají tou dobou tak rozvášněni. Navíc pokud se jedná o manifestaci hojně navštívenou, s účastí mnoha tisíců, vytvoří se postupem času okolo epicentra taková hustota, že bychom už později stejně neměli možnost se tam dostat.

Již při přípravě výzkumu náměstí je vhodné si místo předem dobře prohlédnout, podle podrobných plánů si spočítat rozlohu, vědět, kde budou lidé moci stát (například v závislosti na tom, zda byla nebo nebyla odkloněna doprava) a celé prostranství si rozdělit na sektory, do nichž se postupně tazatelé z epicentra rozptylují. V průběhu manifestace již každý tazatel operuje zpravidla pouze ve svém sektoru.

Při rozptylování z epicentra i ve svém sektoru se snaží vybírat respondenty na principu náhody. Obvykle jde o pravidlo typu „každého druhého“ nebo „každé dva kroky, jednou nalevo, podruhé napravo“ atp.

Rozhovory na manifestacích kladou na tazatele nové nároky. Shromáždění manifestantů má povahu *davů*, kde se může přihodit cokoli. Navíc tazatelé už tím, že účastníky oslovují a žádají o sdělení názorů a stanovisek (proč přišli, co chtějí manifestací docílit) se evidentně projevují jako *cizorodý element*, který může být každým okamžikem považován za nežádoucího až nepřátelského vetřelce. Proto jsme zejména v počátku již několik dnů předem organizátorům demonstrace svoji účast na akci oznamovali. Znali jsme jméno osoby odpovědné za pořádek a řídicí pořádkové síly, zpravidla mladé lidi.

Úloha tazatelů je však náročná nejen nebezpečností davu, nýbrž také *nepohodlností podmínek pro práci*. Demonstrace se konají na otevřeném prostranství za každého počasí a mohou trvat dvě až tři hodiny. Navíc zaznamenávání odpovědí se provádí vestoje. Mimo jiné i proto jsme nepoužívali běžných záznamových archů, nýbrž sešitů.

Dotazování na náměstí tedy vyžaduje kurážné, přesné, samostatné a připravených dotazů nazpaměť znalé tazatele. Z těchto důvodů nás nikdy nebylo víc než pět. Nižší počet provedených rozhovorů (112 až 217) byl bohatě nahrazen vlastní osobní zkušeností samotných pracovníků ze setkání s demonstranty. Nezprostředkované poznání názorů a stanovisek spolu s tím vším, co se ještě za jejich výroky skrývalo, usnadnilo pochopit hlubší významy.

Poznátky

První demonstrace za Moravu a Slezsko se konala 26. ledna. Krátce nato, počátkem února, jsme realizovali výzkum obyvatel Brna a při té příležitosti nás mimo jiné zajímal také názor na tuto akci. K účasti na ní se přihlásilo 18%. Podle většiny (57%) dotazovaných demonstrace přispěla k řešení otázek Moravy a Slezska. Ještě pozitivněji byla hodnocena těmi Brňany, kteří se přihlásili k moravské národnosti (70%). O její prospěšnosti byli přesvědčeni v 73%.

Mimo jiné i tyto údaje dokládají minimálně místní politický a společenský význam těchto demonstrací. Proto jsme jim začali věnovat systematictější pozornost.

Ve standardizovaných řízených rozhovorech s náhodně vybranými účastníky nás v prvé řadě zajímalo, z jakých důvodů a pohnutek lidé na náměstí Svobody přišli. Ve všech případech se vesměs jednalo o lidi (85 až 96%), kteří chtěli *podpořit řešení otázek Moravy a Slezska*.

V průběhu času (tří měsíců) počet účastníků klesl — z deseti tisíc na počátku března na jeden a půl tisíc v polovině dubna.

Navíc se však z demonstrijících stala postupem doby dost uzavřená sešlost. Zmizela počáteční přitažlivost. Na druhou demonstraci počátkem března se dostavilo 55% demonstrijících za Moravu a Slezsko poprvé, v dubnu jejich podíl klesl na 17%. Naopak polovinu tvořili pravidelní účastníci, kteří sem přišli již počtvrté.

Tím, jak se konání demonstrací přesunulo ze sobotního dopoledne na odpoledne všedního dne, počet účastníků se snížil, ale navíc také pokleslo zastoupení mimo-brněnských. Předtím se podíleli 24%, nyní pouze desetinou, a to se ještě ve velké míře jedná o vysokoškolské studenty, přechodně ubytované v Brně.

Větší část demonstrijících tvoří lidé středního věku — kategorie 30 až 49 let tvoří 40 až 50%. Častěji se jedná o zaměstnance (40 až 45%) než o dělníky (25%). Tomu také odpovídá úroveň nejvyššího dokončeného školního vzdělání, kde vysokoškolské má pětina, středoškolské víc než polovina a zbývající základní, případně s vyučením. Podstatně méně jsou zde zastoupeny ženy (třetina). Při sobotních dopoledních demonstracích se nabízelo vysvětlení povinnostmi v domácnosti. Situace se však nezměnila ani ve všední dny.

Sami účastníci viděli smysl těchto akcí především v *upozornění na Moravu a Slezsko, v úsilí a podpoře snah o nápravu předchozích křivd, v rehabilitaci tradičního územního útvaru a spravedlivějším rozdělování prostředků.*

I když velká většina (80 až 90%) se vyslovovala pro spolkovou, trojfederativní variantu státoprávního uspořádání, nejednalo se o projevy nějakého separatismu. Základem řešení otázek Moravy a Slezska by mělo i nadále zůstat jednotné Československo.

Za klíčový problém považují oblast ekonomiky a hospodaření, nikoli nacionalisticky chápanou národnostní otázku Moravy a Slezska. Podle 40% by samostatnost měla přinést *ekonomické zrovnoprávnění moravských regionů s českými a slovenskými*, dalších 28% hovořilo o samostatném hospodaření, 20% aby to, co Morava a Slezsko vyprodukuje, zde také zůstalo atd.

Podle 93% by samostatnost Moravy a Slezska přispěla ke zlepšení životní úrovně zdejších obyvatel.

I na náměstí Svobody nebyla demonstrace jako demonstrace. Díky jisté *selekcí (názorové)* se mění počty a složení účastníků, hlavně však jejich pojetí moravsko-slezského problému. To vše v závislosti na tom, kdo akci organizuje, a podle toho, kdo se na ni dostavil. I když tyto rozdílnosti nejsou zásadní povahy, stojí za pozornost. Na rozdíl dejme tomu od manifestace pořádané KAN za jednotu Československa (19. 3.) účastníci demonstrací HSD-SMS jsou ve svých názorech na Moravu a Slezsko *radikálnější, více prosazují hlavně variantu spolkovou (federativní).*

K uvědomování také přispívá účast na demonstracích, zpětně zase vyplývající z větší uvědomělosti. Čím častěji dotazovaní na tyto akce chodí, tím jsou jejich stanoviska uvědomělejší. Kdo sem přišel poprvé, požadovali spolkovou variantu v 68%, kdežto ti, kteří se dostavili potřetí, v 93%.

Jestliže v úvodu bylo naznačeno, že při výzkumech manifestujících na náměstí mohou přijít vhod zkušenosti s publikem rockových skupin, potom i projevy řečnické na demonstracích mají blízko k vystoupením hvězd populární hudby. V obou případech je nutné umět si získat obecnost, mít cit pro jeho nálady, opřít se o showmanství atd. Objevuje se však také *nápodoba úspěšných, obecnostem široce přijímaných postupů. Osvědčené myšlenky, názory, obraty, formulace i jednotlivá slova (jako například konsensus, hektická, populismus) se mezi politiky šíří (samozřejmě jim v tom vydatně napomáhají sdělovací prostředky) podobně jako módní melodické, harmonické, zvukové či rytmické prvky neúspěšnějších hitparádových novinek. Pro názorné doklady z brněnských demonstrací není třeba chodit daleko. Začátkem dubna uspořádal na náměstí Svobody, v rámci svého celostátního turné, vystoupení dr. Miroslav Sládek ze Sdružení pro republiku — Republikánské strany Československa. Mimo jiné i on sám si podle svých slov uvědomuje podobnost své pozice s pop hvězdami typu Karla Gotta.*

Nelze se potom divit, že když o dva týdny později se zde konala demonstrace HSD-SMS za Moravu a Slezsko, věhlas předchozího Sládkova vystoupení se očividně projevil na vystoupeních brněnských řečníků. Zmámení úspěchem dr. M. Sládky učenlivě zařadili do svých projevů mnohé z jeho oblíbených formulací, gestikulací

atd., aniž by, jako v případě představitele KSČM, reflektovali odlišnou (nebo shodnou?) politickou platformu.

X X X

Jak dokazují naše zkušenosti i poznatky, také při demonstracích na náměstích lze využít postupů sociologického zkoumání k získání informací využitelných v politické praxi. Zejména pokud si dokážeme uvědomit a respektovat zvláštnosti těchto akcí. Mimo jiné i vzpomínanou „neurčitost“ počtu účastníků, danou otevřeností prostoru městských ulic a náměstí. V tomto ohledu představuje dejme tomu obecnostvo v sálech, na stadiónech či amfiteátrech přece jen přehlednější a snáze identifikovatelné společenství.

Snad ještě závažnější ovšem zůstává otázka vyrovnání se s davovou atmosférou těchto shromáždění. V každém případě se dá očekávat, že v nových poměrech se takovéto akce mohou stát častým jevem. Přitom jejich společenský a politický význam zdaleka nemusí odpovídat pouze počtům výskytu konání nebo účastníků. Neměly by tedy zůstat stranou pozornosti ani sociologů.

Miroslav Foret

SOCIOLOGIE PRÁCE A PRŮMYSLU Z FUNKCIONALISTICKÉHO POHLEDU

Širší sociologická veřejnost se po roce 1989 začala postupně seznamovat s tím, jakým způsobem se snaží uchopit sociální realitu odlišná sociologická paradigmatata. Jednou z prvních příležitostí byla v tomto ohledu vystoupení profesora Sudy z University of Pittsburgh v Pennsylvánii v USA. Od jeho přednášek v Sociologickém ústavu v Praze již uběhl nějaký čas. Vracím se k nim však jako k přehlednému příkladu použití funkcionalistického paradigmatu v sociologii práce a průmyslu. I když obsahovaly informace o pojetí práce a její organizace i v dalších sociologických paradigmatatech, vycházely programově z Talcotta Parsonse.

I když je Parsonsova koncepce společnosti v akademické obci pochopitelně známá, shrnuji pro ucelenost výkladu některá její základní východiska. Podle Parsonse je „společnost teoreticky i prakticky sítí diferencovaných podsystémů, nacházejících se vzájemně ve velmi složitých vztazích“. Tyto společenské systémy jsou současně systémy jednání a jejich fungování lze chápat jako posloupnost fází a jednotlivé skladební prvky systémů přiřadit jedné ze čtyř základních funkcí, které jsou vlastní každému systému jednání.

V Parsonsově pojetí je každý typ společenského jednání v rámci systému podřízen různým funkcím, které Parsons seskupuje do 4 základních kategorií. Tyto kategorie vznikají kombinací dvou dichotomizujících pohledů. Podle jednoho každé jednání v systému má rozdílné vnitřní a vnější důsledky, podle druhého je každé toto jednání buď instrumentální (k dosažení cíle), nebo představuje cíl samo o sobě. Výsledkem jsou následující kategorie funkcí:

1. „adaptation“, neboli přizpůsobení se společnosti vnějším podmínkám (jednání zaměřené na vnějšek a instrumentální)
2. „goal attainment“, neboli dosahování cílů (jednání zaměřené na vnějšek a představující cíl sám o sobě)
3. „integration“, jakožto absorbování jedince nebo sociální skupiny společenským systémem (jednání zaměřené dovnitř a představující cíl sám o sobě)
4. „latency“, čili vytváření hodnot a vzorů jednání, odstraňování napětí a dosahování konsensu (instrumentální jednání dovnitř).

V tomto schématu je místo práce ve společenském systému spojováno s realizací adaptační funkce. V institucionální rovině sem patří všechny „work organizations“